

PRETORIA GEDURENDE DIE EERSTE VRYHEIDSOORLOG

* **Kapt A. E. van Jaarsveldt**

In this article a close look is taken at the situation and role of Pretoria during the 1880 - 1881 war between the Zuid-Afrikaansche Republiek and Britain. Plans for the defence of Pretoria and the laagers and forts that were erected towards this end are discussed and living conditions during the fortification of the town are examined.

Die suksesse wat die Boere onder andere by Majuba en Laingsnek gedurende die Eerste Vryheidsoorlog 1880-81 behaal het, oorskadu die lotgevalle van die vasgekeerde Britse garnisoene in Transvaal sodanig dat daar tot hede nie veel aandag aan laasgenoemde gegee is nie. Die garnisoene was naamlik met die uitbreek van die oorlog in Desember 1880 oor Transvaal versprei en by Pretoria, Lydenburg, Rustenburg en Marabastadt gestasioneer. In November 1880, dit wil sê op die voraand van die Eerste Vryheidsoorlog, het die Britse goewerneur in

Transvaal, kolonel W.D. Lanyon of sir Owen, soos hy algemeen bekend was, sy mag verder verswak toe hy 160 manskappe vanaf Pretoria na Potchefstroom afgedeel het om wet en orde daar te handhaaf na die Bezuidenhout debakel.¹ Hierdie 'splitting up the already inadequate forces by stationing small bodies of men at different and distant points' veroordeel A.M. Davey in sy verhandeling as hy meld dat 'Lanyon's dispositions in the face of a mounting crisis were hardly those to be expected of one with considerable military experience'.²

Sir Owen Lanyon, die Britse administrateur van Transvaal, 1879 - 1881.

Kolonel W. Bellairs, bevelvoerder van die Imperiale Magte in Transvaal gedurende die Eerste Vryheidsoorlog.

Kolonel W. Bellairs, die bevelvoerder van die Imperiale magte in Transvaal gedurende die beleg, was weer ten gunste van die terugtrekking van die troepe by Rustenburg en Marabastad. Hy het gevoel dat 'having at our disposal a stronger body of troops at Pretoria is of greater importance than maintaining the military outposts referred to'³ Lanyon het egter nie met hom saamgestem nie aangesien hy oortuig was, dat die oorgrote meerderheid Blankes ten gunste van die anneksasie was. Hy het tot hierdie slotsom gekom na afloop van sy toer deur Transvaal in Augustus 1880, skaars vier maande voorat die oorlog uitbreek het. Hy het toe gevind dat 'the White population appeared more or less satisfied and content with the present régime...'⁴ Benewens sy bevindinge was die Britse owerhede verder ook van mening dat die Boere nie opgewasse teen die Britse soldate was nie en indien hulle slaags sou raak, dit 'n 'bloodless victory' vir Brittanje tot gevolg sou hê.⁵

Hierdie valse gerustheid gepaard met die mening dat die Boere nie bereid was om te veg vir hulle onafhanklikheid nie, het die Britse owerhede en Lanyon in besonder, uiteindelik duur te staan gekom. Waar die Transvalers aanvanklik te verdeeld was om die anneksasie te betwis, het 'n behoefte aan onafhanklikheid mettertyd by hulle ontwaak. Die gevoel is versterk deur die verskillende volksvergaderings wat in April 1877 (dit wil sê na die datum van anneksasie) gehou is om die anneksasie ongedaan te maak. Teen die einde van 1880 het hierdie oplewing onder die Transvalers 'n hoogtepunt bereik toe tydens die vergadering by Paardekraal op 8 Desember 1880 besluit is om tot die daad oor te gaan ten einde die gewese republiek te herstel.

Een van die vernaamste uitvloeisels van die besluit, was om die Britse administrasie in Transvaal ongedaan te maak deur die onderskeie garnisoene in die genoemde dorpe te beleër en tot oorgawe te dwing terwyl versterkings vanuit die suide verhoed sou word om hulle te bereik. Weens gebrek aan die nodige grofgeskut⁶ was daar vir die Boere twee uitweë om die garnisoene te oorweldig naamlik om hulle met stormlope te oorweldig of om hulle te beleër. Laasgenoemde metode sou die minste ongevalle tot gevolg hê en dit is waarskynlik dan ook die rede waarom die Boere daarop gekonsentreer het. Beleëring het dan ook kenmerkend van die stryd in Transvaal geword.

Pretoria op die vooraand van die beleg

Na die anneksasie van Transvaal het Pretoria die

setel van die Britse administrasie in Transvaal geword. Baie immigrante het hulle in Transvaal en veral in Pretoria gevestig sodat daar teen Maart 1880 5 859 'Europeans of Dutch origin', 1 810 'Europeans of Non-Dutch origin' en 13 125 'Kaffirs' in Pretoria en omgewing was.⁷ Hierdie toeloop van pro-Britsgesinde immigrante het meegebring dat daar 'n mate van verdeeldheid en afwagting in Pretoria na afloop van die volksvergadering by Paardekraal (8 Desember 1880) geheers het. Die situasie is vererger daar beide groepe, sowel die pro-Boer as die pro-Britse sektore, besef het dat Pretoria vanweë die teenwoordigheid van die Britse amptenare en troepe, 'n belangrike teiken sou wees gedurende die naderende stryd.

Reeds op 15 Desember 1880, voordat die Boere magte of Rebelle soos hulle soms genoem is, hulle tot Pretoria gewend het, was die inwoners volgens 'n transportryer, Sarah Heckford, 'in a state of suppressed panic, with most shops and businesses closed'.⁸ Aanvanklik is verwag dat die kommando's Pretoria die volgende dag sou aanval aangesien dié dag deur die Boere as 'n dag van oorwinning teen Dingaan se oormag gevier is. Hoewel Sarah Heckford die betrokke dag se gebeure oorsigtelik vermeld, kom die spanning en kommer wat in Pretoria geheers het tog na vore. Sy skets dit met 'tension rose again when Thursday — December 16 — Dingaan's Day — dawned but it passed without event in Pretoria, despite frequent rumours that the Boers were riding through the hills above the town'.⁹ C. Du-Val, 'n vermaaklikheidskunstenaar wat deur die land getoer het en gedurende die oorlog in Pretoria vasgekeer is, meld 'the air was laden with disquieting rumours, and a cordon of mounted pickets kept watch around Pretoria from the sunset of its evening till the sunrise of the following morning'.¹⁰

Die Pretorianers se verwagting was egter nie sonder gronde nie daar die Boere reeds die vorige dag (15 Desember 1880) Pretoria se telegraafverbinding met Durban verbreek het. Hoewel die laaste poskoets Pretoria eers drie dae later op 18 Desember 1880 bereik het, het dit beteken dat Lanyon vir die duur van die oorlog afgesny was van enige direkte kontak met die suide. Verder het dit ook beteken dat hy op homself en moontlike plaaslike vrywilligers aangewese was om Pretoria te verdedig.

Die toestand van afwagting in Pretoria het tot Vrydagaand 17 Desember, 1880, voortgeduur, toe kommandant Hendrik Schoeman om elfuur

die aand Pretoria se oorgawe namens die 'nuwe' Transvaalse regering geëis het. Hy het Lanyon 24 uur gegun om die saak te oordink voordat Pretoria aangeval sou word.

Ten spyte van die ultimatum was Lanyon nog steeds in beheer van die situasie daar hy reeds op 23 November 1880 vir luitenant-kolonel P. Anstruther beveel het om met die 94ste Regiment (soldate) vanaf Lydenburg na Pretoria te beweeg. Die mag sou Lanyon se mag aansienlik versterk en hom in staat stel om die dorp te verdedig. Benewens hierdie voorsorgmaatreël, het die ultimatum Lanyon nie heeltemal onverhoeds betrap nie omdat hy reeds voor die byeenkoms te Paardekraal begin voorbereidings tref het met die oog op enige gebeurlikhede. Die voorbereidings was in hoofsaak gemik op die beskerming van Pretoria en nie op 'n grootskaalse oorlog nie. Hy het naamlik patrollies bedags gestuur om Pretoria se omstreke te patrolleer terwyl die dorp self snags bewaak is. Die strate is met waens versper terwyl alle ingange tot die dorp bewaak is. Reëlings is ook getref met die oog op die veiligheid van die vrouens en kinders indien die stad aangeval sou word. Hulle sou dan in voorafbepaalde staatsgeboue wat om die huidige Kerkplein geleë was, skuil. Siende dat Kerkplein toe as 't ware die middelpunt van die stad gevorm het, sou dit dan ook die middelpunt van Lanyon se verdediging vorm.

Hierdie reëlings is hersien nadat Schoeman sy ultimatum gerig het. Lanyon het besluit dat hy met behulp van Anstruther se mag nog steeds in staat sou wees om Pretoria te verdedig. Vervolgens sou Kerkplein met die Nederduits Hervormde Kerk daarop nog steeds die middelpunt van Pretoria se verdedigingskema vorm. Grondwerke is om die plein gegrawe, terwyl alle strate by die Plein met waens versper was. Indien die vyand gewaar word, sou twee skote gevuur word as teken vir die Pretorianers om rondom die Plein stelling in te neem. Die vrouens en kinders sou nog steeds in die geboue om die Plein skuil terwyl die mans — baie het na die uitbreek van die oorlog vrywilliglik aangesluit — hulle sou verdedig.

'n Mitrailleuse is ook op die Plein geplaas om hulle posisie verder te versterk. Ten einde te verhoed dat die kommando's gedurende so 'n aanval die Pretorianers van hulle lewende hawe sou beroof, is ook begin om die vee op die Plein self te versamel. Volgens Sarah Heckford was dit nie 'n baie praktiese reëling nie aangesien dit sou beteken dat hulle gedurende 'n aanval met

'thirty-eight oxen, maddened with fear, rushing about a small square that was being desperately defended' opgesaal sou wees.¹¹

Benewens die verwickelinge om die Plein is ook etlike huise in verskillende dele van die stad met sandsakke verskans. Hulle is met vrywilligers beman om onverhoedse aanslae op die Plein te verhoed en sou ook tegelykertyd as die Plein se buitenste linie van verdediging dien.

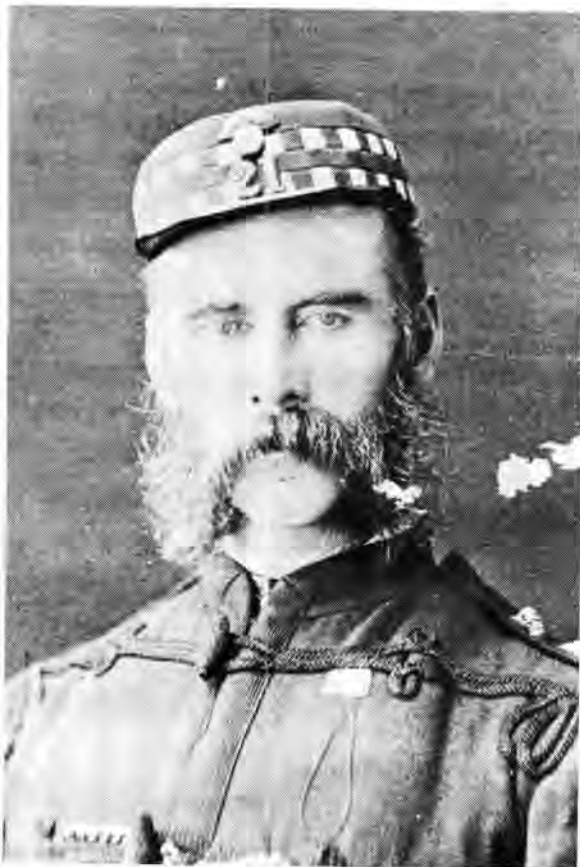
Die verdediging van Pretoria was, voordat die versterkings vanaf Lydenburg opgedaag het, hoofsaaklik aan die vrywilligers en inwoners self oorgelaat. Volgens J. Nixon was 'The military (were) hard at work fortifying the camp, and completing the fort outside the town, which was called Fort Royal'.¹² Die militêre kamp waarna hy verwys is deur sir Theophilus Shepstone na afloop van die anneksasie net buite Pretoria opgerig. Die kamp was suidwes van die dorp geleë en wes van die pad wat Pretoria met Heidelberg verbind het. (Die huidige Verdedigingshoofkwartier is later op dieselfde terrein opgerig maar is net meer wes as die destydse kamp geleë daar die pad wat vandag as Potgieterstraat bekend is, later verlê is.) Oos van die militêre kamp is Fort Royal opgerig op die hoek van Jacob Maré en Paul Krugerstraat. Die terrein daar was buite sig van die militêre kamp en ten einde te verhoed dat die Boere Pretoria vanuit hierdie rigting ongemerk kon bekruip, is Fort Royal in Desember 1880 daar opgerig.

Al hierdie reëlings was gedeeltelik voltooi toe Schoeman se ultimatum die Sondagaand, 19 Desember 1880, verstryk het. Die volgende dag is al hierdie reëlings weer eens omvergewerp toe die nuus van kolonel Anstruther se neerlaag by Bronkhorstspuit Lanyon bereik het. Dit was nie net vir Lanyon 'n groot terugslag nie maar ook vir die inwoners. 'The town was in an uproar with all Coloured men seen on the streets being seized for service and horses, waggons and oxen being commandeered. Women were packing up belongings ready for the order to go into laager and farmers from near the town were arriving with their families to add to the confusion'.¹³

Benewens hierdie vermelding van die feit dat die vrouens in 'n 'laer' versamel sou word, het Sarah Heckford ook vroeër na 'n 'camp common' en die 'convent laager' verwys.¹⁴ Hoewel geen verdere verwysings gevind is wat daarop dui dat Lanyon van plan was om die inwoners in laers te versamel voordat hy op hoogte gebring is van Anstruther se neerlaag nie, is dit nie onmoontlik dat hy toe al

daaraan aandag geskenk het nie.

Die inwoners is nie altyd op hoogte van sake gehou nie en allerlei gerugte het die rondte gedoen sodat 'an excited crowd of armed volunteers and townspeople thronged the market-square, the feeling being strongly expressed that the town ought to be held, and the determination was manifested that they would hold it even without the military'.¹⁵ Daarop het Lanyon en kolonel Bellairs vergesels van luitenant-kolonel G.F. Gildea (bevelvoerder van die garnisoen in Pretoria) en majoor F.A. Le Mesurier (bevelvoerder van die Royal Engineers) hulle daar toegesprek. Krygswet is afgekondig waarna die inwoners oortuig is dat dit beter was om nie die stad self te verdedig nie maar om dit te ontruim.

Lt-kol G.F. Gildea, bevelvoerder van die Imperiale garnisoen in Pretoria gedurende die beleg in 1880 - 1881.

In sy verslag vermeld Lanyon die redes wat so 'n stap noodsaak het met 'accordingly, martial law was proclaimed on the 21st instant throughout the province. Prior to this, preparations had already been made for the defence of the town itself; but bearing in mind the increased numbers of the rebels and the increased confidence and strength

resulting from the success of their attack upon the 94th, it was judged by the military authorities that a more concentrated form of defence was advisable. The town is very open and scattered, and it would have been impossible to guard it from any sudden raid with the limited numbers at the disposal of the military. It would also have been impossible to prevent communication with the enemy on the part of disloyal citizens save by strict surveillance, and further, there would have been great danger to the women and children in the event of a street fight'.¹⁶

Hoewel Lanyon net terloops na die pro-Boerse element verwys, sou dit vir die duur van die beleg 'n baie vernames rol speel. Reeds voor die aanvang van die beleg, het dit 'n mate van agterdog tot gevolg gehad. Sarah Heckford skets die situasie met 'Spy fever took hold of Pretoria and some Boers were arrested on the flimsiest of evidence'.¹⁷

Hersiene verdedigingsbeplanning

Alvorens die lotgevalle van die Pretorianers gedurende die beleg bespreek word, is dit nodig om te let op die hersiene verdedigingsorganisasie.

Een van die belangrikste uitvloeiels van die nuwe beplanning was dat die militêre kamp voortaan die middelpunt van die verdediging sou vorm. Laers en forte¹⁸ is om die kamp opgerig ter beskerming van die kamp maar ook met die doel om aan almal — die burgerlikes sowel as soldate — huisvesting vir die duur van die beleg te bied. Die huisvesting is verder ook so beplan dat die forte of laers betreklik naby aan mekaar was om te verhoed dat die Boere hulle kon afsny.

Die patrollies wat hierna gereeld uitgestuur is, het verder verseker dat die kommando's op 'n afstand (ongeveer 20 km)¹⁹ van Pretoria af gehou is. Gevolglik het laasgenoemde nie soseer Pretoria beleër nie maar eerder net Pretoria se verbintenis met die buitewêreld verbreek. Die blokkade was so suksesvol dat slegs enkele briewe en dies meer hulle bestemming bereik het.

Vervolgens word die verskillende Britse fortifikasies bespreek daar hulle 'n bepalende invloed op die gebeure na 21 Desember 1880 gehad het.

Die militêre kamp

Die militêre kamp was taamlik groot daar dit by tye tot 5 000 manskappe gehuisves het. Die kamp was nie oorspronklik beplan om 'n beleg te

weerstaan nie sodat J. Nixon die uitleg daarvan tereg kritiseer met 'the place to my inexperienced eyes presented a straggling appearance and did not seem capable of offering resistance to a well-concerted attack'.²⁰ Die gevolg was dan ook dat 'the Civilians in the convent laager were in the habit of contrasting its straggling appearance with their compact fortifications, windows with loopholes, which could be fully manned within three minutes of the alarm sounding'.²¹

Lanyon van plan was om die provoostrom die lug in op te blaas indien die Boere dit sou beset nie maar dit wil eerder voorkom of dit as afskrikmiddel bedoel was indien laasgenoemde daarvan te hore sou kom.

Die offisiersmenasie en transportlaer het die suidelike punt van die kamp gevorm terwyl die tente waarin die troepe gehuisves is, asook die getroude soldate se huisvesting en stalle die

Die militêre kamp met 'Civil Laager' aan die regterkant.

Lady Bellairs se beskrywing van die kamp wat die meeste besonderhede aangaande die kamp versterk, is ook ietwat 'straggling'. Sy meld dat die kamp oor 'n aantal geboue van klip, baksteen en sinkplaat beskik het wat gegroeper is 'to form several squares with defensive walls and shelter-sheds behind them'.²² Dit is waarskynlik die lang hutte waarna Nixon verwys.²³ Noord daarvan was die provoostrom wat deur 'n sloot en borswering omring is. Agter die borswering is ou kanonne — 'for ornament' doeleindes — geplaas om as afskrikmiddel teen berede aanvallers te dien.²⁴ In die tronk is ongeveer dertig of veertig gevangenes aangehou.²⁵ Verder is een van die selle gebruik om goudstof wat aan een van die plaaslike banke behoort het, te huisves terwyl groot hoeveelhede dinamiet weer in een van die ander selle geplaas is. Dit is nie duidelik of

westelike flank gevorm het. Laasgenoemde flank is verder deur mure, skuilslote en draadversperings verskans.

In die middel van die kamp was 'garrison square' met die tente van die Royal Scots Fusiliers. Hulle bevelvoerder, luitenant-kolonel Gildea en sy eggenote het 'n dienskamer noord van die vierkant bewoon terwyl Lanyon en Bellairs 'n hut aan die oostekant gedeel het.

Bogenoemde kamp was volgens Lady Bellairs die 'Headquarter Camp'.²⁶ Net oos daarvan was die militêre hospitaal, bakkery en voorraadstore asook die Royal Engineers se departement. Hier is 'n kanon geplaas wat daaglik om twaalfuur afgevuur is. Langs die kanon was 'n vlagstok waaraan die Union Jack gewapper het.

Fort Royal in die suidooste van Pretoria.

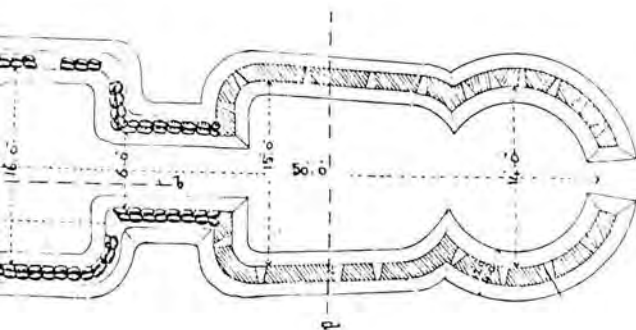
Fort Royal

Fort Royal is vroeg in Desember 1880 opgerig waar die gebou van die Departement van Samewerking en Ontwikkeling en die NZASM-geboue tans staan, dit wil sê op die hoek van Jacob Maré en Paul Krugerstrate.²⁷ Die fort was verder 369 meter van die Convent Redoubt, wat na 21 Desember 1880 ingerig is geleë om die

manskappe en van 'n 4-ponder Kruppkanon voorsien.

Forte Commeline en Tullichewan

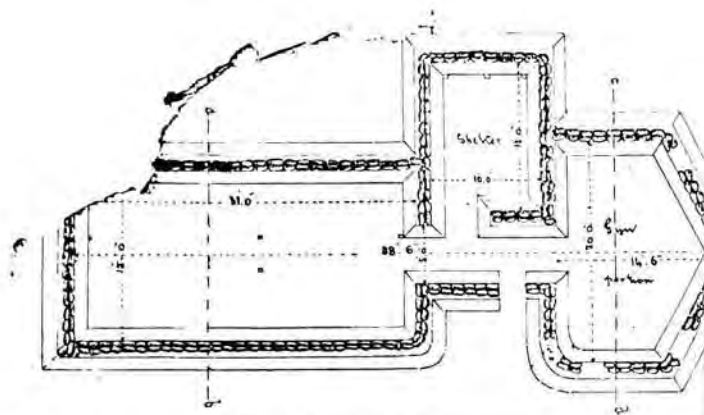
Net Suid van die militêre kamp het die pad wat Pretoria en Heidelberg verbind deur 'n poort bekend as Suidpoort gekronkel. Die twee heuweltjies wat die poort gevorm het, kon indien

Fort Commeline se vloerplan.

paaie wat Pretoria met Middelburg en Lydenburg verbind het, te bewaak.

Die fort, ook bekend as Fort Campbell na analogie van sy bevelvoerder kaptein A.D. Campbell, van die 94ste Regiment, was beman deur 80

Fort Tullichewan se vloerplan.

die Boere dit sou beset aan hulle 'n goeie uitsig op Pretoria en die militêre kamp verleen het maar belangriker nog laasgenoemde binne trefafstand plaas. Ten einde dit te verhoed is twee forte, Commeline en Tullichewan, op die twee heuwels gebou.

Die fort op die heuwel direk suid van die kamp, is na sy argitek en latere bevelvoerder, luitenant C.E. Commeline²⁸ van die Royal Engineers, vernoem.²⁹ (Die fort se oorblyfsels is op die heuweltop net agter 91 Ammunisie Depot). Op die heuwel net oos van Fort Commeline (dit wil sê oorkant die Universiteit van Suid-Afrika) is Fort Tullichewan gebou. Die fort is na kolonel Gildea se skoonpa (sir George Campbell van Dumbarton in Skotland) se kasteel, Tullichewan, vernoem. Beide forte is met growwe klip gebou en gedeeltelik met sinkplate bedek. Verder is beide van 'n garnisoen van 25 manskappe en 'n 4-ponder Kruppkanon voorsien. Later is 'n blokhuis in die Poort self opgerig en deur middel van klippange³⁰ met die twee forte verbind om beskerming aan die wagte te verleen. Verder is draadversperrings snags om die blokhuis geplaas wat bedags weer oor die pad geplaas is.

Forte Commeline en Tullichewan was baie strategies geleë. Hoewel die heuwels Schanskop en Klapperkop verder suid ietwat hoër as die heuwels met die genoemde forte was, was die bemanning buite skietafstand van laasgenoemde heuwels. Vanaf die forte het die garnisoene 'n baie goeie uitsig oor Pretoria en die omgewing verder suid gehad sodat hulle ook as uitkykpunte gebruik is. Bedags is vlae en heliografe en snags

stormlampe gebruik om boodskappe aan die kamp te sein. Volgens Du-Val 'the brilliant flashes of the heliograph, as it caught the sun's rays, and flickered and glittered its dazzling 'dots and dashes' was picturesque in the extreme'.³¹

'Gaal Laager' of Convent Redoubt

Die fortifikasies wat hierbo bespreek is, is deur lede van die Britse garnisoen beman. Die oorblywende twee naamlik die Convent Redoubt en die 'Civil Laager' is deur die plaaslike inwoners gedurende die beleg bewoon. Waar die 'Civil Laager' net gebruik is om huisvesting aan getroude inwoners te verskaf, is die vrywilligers in die 'Convent Redoubt' versamel om die noord-westelike flank en die militêre kamp te beskerm.

Die 'Gaal Laager' of 'Convent Redoubt' soos die laer bekend was, het sy naam ontleen aan die feit dat die plaaslike tronk op die hoek van Visagie en Bosmanstrate met die klooster of Loreto House op die hoek van Skinner- en Bosmanstrate verbind is. Volgens T.F. Carter was die tronk nog in aanbou toe die oorlog uitbreek het. 'n Aantal inwoners is daarop aangesê om dit te voltooi. Benewens die mure moes hulle ook die bastion op die suidwestelike hoek van die tronk bou. Die bastion sou gedurende vrede tyd as 'n gestig gebruik word maar volgens Carter was die ruimte

Lede van Fort Tullichewan se bemanning besig om die omgewing te bespied en boodskappe na die militêre kamp te sein.

daarin so beperk dat 'one must (not) run away with the idea that the dimensions of the new tower are such as would afford lunatics, or even a 'swinging cat', room enough to move with comfort. The person who originated the idea that the new tower would answer such a purpose is likely, I should imagine, to find good quarters there at not very distant date if the merits of his scheme are considered by rational men possessing the usual quota of brains unturned. The tower would make a capital dungeon or cell, in which a lunatic would soon end his days, but not a

lunatic asylum'.³²

Carter meld ook dat 'n tydelike platform op telefoonpale aan die buitekant opgerig is terwyl die tronk in aanbou was. Siende dat die platform van 'n kanon voorsien was, wil dit voorkom asof die toring opgerig is om die laer se suidelike flank te beskerm terwyl die tronk voltooi in aanbou was. Nadat die tronk voltooi is, is die platform nie verwyder nie aangesien Carter verklaar '(it) remains to this day'.³³

Convent Redoubt ook bekend as die 'Gaal Laager'.

Convent Redoubt met die militêre kamp regs agter en Fort Commeline op die heuwel.

Die Loreto Convent,³⁴ wat na die anneksasie van Transvaal deur Biskop Jolivet se suster, Suster Margaret Mary Jolivet, gestig is, het die noordelike front van die laer gevorm. Die bome om die klooster is afgekap en die heinings is platgetrek. Verder is die gebou self met sandsakke verskans.

Die klooster en tronk is met houtversperrings met mekaar verbind om 'n laer of 'redoubt' te vorm. (Volgens J. Nixon is planke vir die een sy en houtvaatjies vir die ander sy gebruik)³⁵ Die versperrings is daarna met sandsakke verskans en van skietgate voorsien. Binne in die laer is tente en houtkasernes opgerig om slaap- en eetgeriewe aan die vrywilligers te verskaf.

'Civil Laager'

Die 'Civil Laager' is op 'n hoogtetjie suidwes van die militêre kamp gevorm. Dit het bestaan uit waens wat in 'n sirkel getrek is om aan die vrouens en kinders huisvesting te verskaf. Vrouens wat nie oor waens of tente beskik het nie is tydelik in die 'Gaal Laager' gehuisves terwyl party weer in die klooster ³⁶ gehuisves is, totdat hulle na die militêre kamp oorgeplaas is. In die kamp is tente en hutte ontruim om hulle te huisves, sodat die vrouens en kinders uiteindelik in die 'Civil Laager' en in die kamp gehuisves is. Die reëling het nie die veiligheid van die vrouens en kinders gewaarborg nie aangesien Nixon meld dat sommige selfs buite die kamp se buitenste linie van verdediging gehuisves is. Hulle moes in die kamp invlug indien hulle aangeval sou word.³⁷

Lewensomstandighede gedurende die beleg

Bogenoemde beplanning is net nadat die krygswet afgekondig is, aan die omstanders op die Plein verduidelik. Diegene wat nog steeds ten gunste van die verdediging van die stad was, is oortuig dat dit beter was om die stad te ontruim. Kolonel Gildea se toespraak wat gevolg het nadat die nuwe beplanning aan hulle verduidelik is, het die omstanders so gemotiveer dat hulle op 'n goeie voet uitmekaar is³⁸ — elk na sy eie woning om gereed te maak vir die uittoeg.

Die kinders het dit waarskynlik as 'n groot avontuur beskou maar vir die volwassenes was dit nie alles maanskyn en rose nie. Dieselfde dag het die eerste ramp hulle getref toe hulle onderweg na hulle verskillende bestemmings deur 'n donderstorm oorval is. Sarah Heckford penskets hulle eerste beproewing baie treffend met 'roads to the camp were crowded with people on foot, or in wagons and carts piled with mattresses and household effects. A storm broke and through heavy rain they all toiled to the camp to be told there had been a mistake, it was not ready for them and they should come back the next day'. 'That evening', writes Sarah, 'I, having little to move, a horse to ride and last but not the least no little children, wet, cold and tired, to console and feed, was probably the happiest person in Pretoria.'³⁹ Die volgende dag was die reëling voltooi en het die Pretorianers weer na hulle onderskeie laers beweeg.

PRETORIA DESERTED DURING THE SIEGE
CHURCH STREET.
Kerkstraat verlate gedurende die beleg (Foto: Africana Museum, Johannesburg).

Een van die Britse owerhede se eerste take nadat almal gehuisves was, was om 'n mate van orde te bewerkstellig. Regulasies is ingestel om die organisasie te vlot. So moes almal voor 06h30 opstaan en tussen 06h30 en 09h30 hulle eie blyplekke skoonmaak. Ten einde epidemies te voorkom, is die inwoners se slaapplekke geïnspekteer. Higiëne is beklemtoon en volgens Sarah Heckford was daar 'a running battle between the camp orderlies and women who threw out slops and rubbish round their tents or wagons'.⁴⁰

Daarna is rantsoene uitgedeel waarna elkeen weer 'n spesifieke taak gehad het om te verrig. Die take is so deeglik verrig dat kolonel Bellairs dit in sy verslag vermeld dat 'the conduct of the inhabitants throughout all these troubles has been such as to call forth special commendation. Gentlemen, no matter what their rank and position, have cheerfully accepted the duties assigned to them. A judge has become a wardmaster and serves out bread and meat, a Wesleyan chaplain acts most energetically as Chief Sanitary Inspector, a Mayor is a chief ward master, members of the Government and executive council give their services when required on picquet duty, and two or three of them, from their special knowledge of the country, are found most useful with the reconnoitering parties sent out. Others — barristers, attorneys, merchants, bankers, surveyors, find themselves in the ranks with volunteers. All work with a will . . .'.⁴¹

'n Voorsorgmaatreël is ook getref om pligversuim te beperk. So kon niemand 'n fort of laer verlaat indien hulle nie skriftelik toestemming van die Adjutant van die betrokke laer verkry het nie. Almal moes verder om 18h00 in hulle kampe wees. Niemand is na 18h30 binnegegaan as hy nie die regte wagwoord gegee het nie. Du-Val meld 'the challenges of the amateur soldiers posted through the town became positively ludicrous from their repetition; in fact every dozen yards, the eternal 'Who goes there?' was to be met with, and the sentries apparently enjoyed their new responsibility, and swelled out in self-satisfied military complacency as they challenged and re-challenged all evening'.⁴²

Ten spyte van hierdie voorsorgmaatreëls het die pro-Boergesinde inwoners tog daarin geslaag om die Boere op hoogte van die toestand van sake in die kamp te hou. Swartes is gebruik om nuus aan hulle mee te deel daar hulle kamp so geleë was dat hulle ongemerk snags kon uitglip. 'n Duidelike

bewys dat die Boere geweet het wat in Pretoria aan die gang was, is die feit dat hulle geen poging aangewend het om die dorp te beset nadat dit ontruim is nie. Die rede was dat hulle gehoor het dat die garnisoen dinamiet in die dorp geplaas het. Dit was egter nie die geval nie maar die gerug is versprei om as afskrikmiddel te dien in welke geval dit dan ook uiters suksesvol was.

Een van die groot probleme wat kolonel Bellairs voor te staan gekom het, was om almal van die nodige proviand te voorsien. Nadat krygswet afgekondig is, is alle vee en voedsel in Pretoria opgekommandeer. Majoor Le Mesurier is daarvoor aangestel en moes ook toesien dat die burgerlikes sowel as Britse mag gevoed word.

Die rantsoene wat die burgerlikes en soldate daaglik ontvang het, was 1¼ lb brood of 1 lb beskuitjies, ⅔ ons koffie, 2½ ons suiker, 1¼ lb vleis, 1/6 ons tee en ½ ons sout. Die vleis was die van trekosse en was gevolglik baie taai en is daarom gemaal vir wors. Nadat die brood gedaan was, het hulle slegs 'biscuits' oorgehad. 'These biscuits had been through the Zulu and Sekhukuni Campaigns, and had been twice condemned. They swarmed with weevils, and the only way of consuming them was by crushing them into pieces, picking out the weevils, and then eating the remainder'.⁴³ Verder het hulle ook twee-keer per week 'erbswurst' of droë bone ontvang. Die vrouens en kinders bo twaalfjaar het die helfte van bogenoemde rantsoene ontvang. Kleiner kinders het slegs 'n kwart daarvan gekry. Hierdie verdeling het ietwat teen die vrouens en kinders as behorende tot die swakker geslag gediskrimineer. Die gevolg was dat kinders se ware ouderdom nie altyd gegee is nie. Du-Val verwys spottend na hierdie gevolg van die rantsoenverdeling met 'a regulation which had the effect of multiplying the ages of juveniles to such a degree as to leave it a doubtful question as to whether a race of dwarfs had not been propagated in Pretoria, so small for their age did many of these twelve-year-old youngsters appear'.⁴⁴

Hoewel die rantsoene dus nie te smaaklik was nie en in sommige gevalle te min, het Bellairs daarin geslaag om vir die duur van die beleg alle inwoners te voed. Gerugte wat generaal sir George Pomeroy Colley bereik het dat die Pretorianers hongerly, was onwaar en bedoel om hom aan te spoor om so gou moontlik na Transvaal te beweeg en nie te wag op versterkings nie.

Uitdeling van rantsoene. (Foto: Africana Museum, Johannesburg).

Benewens ontevredenheid oor die voedsel, het die vasgekeerde situasie ook 'n invloed op die inwoners gehad. Volgens Sarah Heckford 'there was an unlimited amount of scandal and gossip of all sorts, and there was also an unlimited amount of squabbling, varying from the quarrel between Mrs A and Mrs B, which raged femininely and furiously, but nevertheless privately, to the noisy vociferation between another pair of ladies, which woke the neighbours from their slumbers some fifty yards around the scene of the warfare'.⁴⁵ Elizabeth Dietrich wat vroeër in Arcadia gewoon het, meld 'they (ie the women) quarrelled endlessly, one of the most fruitful sources of dispute being the smoke nuisance', a reference to the problem of keeping the smoke from one camp-fire from drifting into a neighbour's abode'.⁴⁶

Lanyon gee in sy verslag 'n oorsig van die situasie wat meer lig op die onderlinge verhoudinge werp as bogenoemde twee. Hy meld 'It cannot be supposed that hardships are not being incurred, or that there is no consequent grumbling on the part of those who, by force of circumstances, have to submit to extreme

discomfort end even privation. Such is a natural consequence when the public safety is so far threatened as to necessitate the supercession of civil rights by martial law. But generally the people make the best of their troubles, and it is surprising to me how bravely and stoically they bear them. The conduct of the women merits unqualified admiration, for they have the additional anxiety to bear in knowing that at any moment those who protect and support them may be called upon to drive back the enemy. In all the sorties which have been made the sound of the fight could be distinctly heard from the camp, and sometimes the operations could be viewed from it. I know of no instance in such cases in which a mother, a wife, a sister, or a daughter said or did aught to unnerve him who was going out to fight, or who faltered during the anxious time which ensued, and in this list of brave women I include both civil and military. These are women whose conduct in a time of great difficulty and danger one cannot honour too much.

That they had good cause for anxiety may be gathered from the returns of killed and wounded of the two cavalry corps which have been raised

in the town of Pretoria, and in which are serving many of their relatives'.⁴⁷

Lehman skets die probleme wat die getroude vroue ondervind het — veral die verwagte vroue moes heelwat ontbeer — maar wys ook daarop dat die jong meisies die kampelewe terdêe geniet het. Volgens hulle was 'camp life great fun . . . there were such a lot of nice young fellows, much too good to be sent out to be shot at. Dances were held regularly, and several girls became engaged. One young volunteer later tried his best to get himself killed as the only possible solution to his simultaneous engagement to two ladies who had been unable to resist the glamour of his martial achievements'.⁴⁸

Een van die ligpunte van die beleg vir die Pretorianers, was dat Robert Du-Val in Pretoria vasgekeer was. Hy het in samewerking met C.W. Deecker, die eertydse redakteur van die Transvaal Argus,⁴⁹ 'n koerant uitgegee. Die koerant bekend as 'News of the Camp'⁵⁰ het driekeer per week verskyn en was 'n mengsel van 'Facts, Fancies, Notifications, Gossip and General Chit-Chat'.⁵¹ Die eerste uitgawe met die opskrif 'Cribbed, Cabined, Confined and Bound In'⁵² het drie dae nadat die stad ontruim is, op 25 Desember 1880, verskyn. Daarna het dit gereeld verskyn sodat veertig uitgawes die lig gesien het toe die koerant in April 1881 gestaak is.

Verder is platforms by die militêre kamp en Convent Redoubt vir vermaaklikheidsdoeleindes opgerig. Die program wat aangebied is, het so 'n verskeidenheid van items aangebied dat voorsiening vir elke bevolkingsgroep gemaak is. 'n Verskeidenheidskonsert deur Du-Val 'Odds and Ends' het aanleiding gegee tot die organisering van 'n lotery om die datum van aankoms van Colley se mag in Pretoria te voorspel. Die persoon wat reg of naaste aan die korrekte datum was sou 60 ghienies of R126 ontvang. Die pad na die suide is daarna met groter belangstelling dop gehou. Bellairs het spottend na hulle verwys as 'the Sister Annes, who would perch themselves on the hill tops overlooking the road from Heidelberg, and would search long and wistfully through their glasses in the vain endeavour to discover the waggons or tents of the advancing relieving army'.⁵³

Colley se mag het egter nooit opgedaag nie daar dit by Majuba op 27 Februarie 1881 finaal die nekslag toegedien is. Gedurende die vredesonderhandelings wat daarna gevolg het, het die Britse owerhede afgesien van Transvaal as deel

van sy besittings. Die Imperiale garnisoene is herroep en die Transvaalse regering is weer herstel.

Die nuus het die Pretorianers bereik terwyl die vredesonderhandelings al aan die gang was. Sarah Heckford skets die gevolge met 'the shock was tremendous. People had built their lives and businesses on the assurance that the Transvaal would remain British. In siding with their country-folk many had alienated the Boers who had previously been their friends. Worst of all, those who had lost relatives in the fighting felt that it had all been for nothing'. 'n Paar het later hulle ontevredenheid te kenne gegee toe hulle die Union Jack plegtig oorkant Lanyon se ampswoning begrawe het. Die vlag is later opgegrawe en na Fort Amiel in Natal geneem.

Nadat krygswet op 31 Maart 1881 herroep is, het die inwoners weer na hulle wonings teruggekeer. 'The town was in a turmoil. The canteens were re-opened and the streets were full of howling, reeling wretches. All order seemed gone'.⁵⁴ Daarmee is die beleg wat 'n honderd dae geduur het, beëindig. Die inwoners se wedervaring was nie tevergeefs nie maar het eerder 'n baie bepalende invloed op die oorlog gehad want 'if Pretoria had fallen to the patriots it would have had depressing effects on the moral of the garrisons of the other besieged towns. As it was, the successful defence of the Transvaal towns did something to save from complete eclipse the Imperial reputation that had been damaged at Schuinshoogte, Laingsnek and Majuba'.⁵⁵

* Graag wil ek van hierdie geleentheid gebruik maak om mnr. Digby van die Pretoria Boys High School te bedank vir die gebruik van die forte se planne asook sy hulp en leiding; Kmdt Vos wat nie net toestemming verleen het dat ons fort Commeline se oorblyfsels besoek nie, maar ook gewillig was om ons te vergesel; mnr Esterhuizen (Muntoria se fotografiese afdeling) en mev Grobler (van die Nasionale Kultuurhistoriese en Opelugmuseum) vir die voorsiening van die illustrasie-materiaal. Ten slotte ook 'n opregte woord van dank aan die Staatsargief en hulle bibliotekaris mev E. van Zyl in besonder, vir die gebruik van literatuur uit hulle Africana-versameling.

* * Kapt A.E. van Jaarsveldt, BA hons is verbonde aan die Dokumentasiediens van die SAW.

BIBLIOGRAFIE

1. Allen, V.: *Lady Trader*, Londen, 1979.
2. Lady Bellairs: *The Transvaal War 1880 - 81*, Londen, 1885.
3. Carter, T.F.: *Narrative of the Boer War*, Londen, 1931.
4. Davey, A.M.: *The Siege of Pretoria*, Argiefjaarboek Deel 1, 1956.
5. Du Plessis, C.N.J.: *Uit di Geschiedenis van de Zuid-Afrikaansche Republiek en van de Afrikanders*, Amsterdam, 1898.
6. Du-Val, C.: *With a Show through Southern Africa and Personal Reminiscences of the Transvaal War*, 2 Volumes, Londen, 1884.
7. Lehman, J.H.: *The First Boer War*, Londen, 1972.
8. Nixon, J.: *The Complete Story of the Transvaal*, Londen, 1885.
9. Preller, G.S.: *Historiese Opstelle*, Pretoria, 1925.
10. *Pretoria 1855 - 1955*, Gedenkuitgawe, Pretoria, 1955.
11. Sampson, V. and Hamilton, I.: *Anti-Commando*, Londen, 1931.

VOETNOTE

1. M.W. Goetz (Potchefstroom se landdros) het beslag op Piet Bezuidenhout se wa gelê omdat laasgenoemde nie gewillig was om sekere onkoste in verband met sy dagvaardiging (hoewel die hof Bezuidenhout onskuldig bevind het, moes hy nogtans die hofonkoste betaal) te betaal nie. Kmdt P.A. Cronje en 'n aantal burgers het egter by die veiling opgedaag, die wa afgeneem en aan sy eienaar terugbesorg. Lanyon kon hierdie daad van openlike verset nie laat verbygaan nie en het gevolglik sy soldate na Potchefstroom gestuur.
2. A.M. Davey: *The siege of Pretoria 1880 - 1881*, p 274.
3. *Ibid.*
4. A.M. Davey: *op cit*, p 273.
5. C. Du-Val: *With the Show through Southern Africa and Personal Reminiscences of the Transvaal War*. Vol 1, p 275.
6. Raadpleeg die artikel deur kaptein R. von Moltke 'Wapentuig van die Eerste Vryheidsoorlog' vir meer besonderhede oor wapentuig gedurende die periode.
7. A.M. Davey: *op cit*, p 271.
8. V. Allen: *Lady Trader*, p 148.
9. *Ibid.*
10. C. Du-Val: *op cit*, Vol 1, p 282.
11. V. Allen: *op cit*, p 150.
12. J. Nixon: *The complete story of the Transvaal*, p 168.
13. V. Allen: *op cit*, p 152.
14. *Ibid.* p 150.
15. Lady Bellairs: *The Transvaal War 1880-1881*, p 102.
16. C 2838 Copy of a Despatch, etc from Sir W. Owen Lanyon, KCMG, CB, dated January 23rd, 1881, reporting on the Affairs of the Transvaal. p 5.
17. V. Allen: *op cit*, p 151.
18. Die laers en forte word net hierna volledig bespreek.
19. Die kommando's was soos volg versprei

Plek	Ligging vanaf Pretoria	Afstand na Pretoria
1. Elandsfontein, Daspoort	Wes	16 km
2. Erasmus Erasmus se plaas, Rooihuis	Suidwes	18 km
3. Albertus Pretorius se plaas, Sesmyspruit	Wes	24 km
4. Strydom se plaas	Suid	19-23 km
5. Daniel Erasmus se plaas, Sesmyspruit	Suidoos	18 km
6. Struben se plaas	Oos	18 km
7. Swavelpoort	Suidoos	26 km
8. Venter se plaas	Noordoos	23 km
9. Derdepoort	Oos	14 km
10. Hans Fournie se plaas, Wonderboompoort	Noord	14 km

20. J. Nixon: *op cit*, p 174.
21. *Ibid.* p 175.
22. Lady Bellairs: *op cit*, p 115.
23. Nixon meld dat daar drie of vier lang hutte was terwyl die kaart meer aandui — J. Nixon: *op cit* p 174; Kaart no 1094 Munitoria se fotografiese afdeling.

24. Lady Bellairs: *op cit*, p 118.
25. Hulle was nie krygsgevangenes nie maar was reeds met die uitbreek van die oorlog aangehou — Lady Bellairs: *op cit*, p 115.
26. Lady Bellairs: *op cit*, p 115.
27. A.M. Davey: *op cit*, p 282.
28. Luitenant Commeline het beide forte ontwerp — R. Du-Val: *op cit*, p 11.
29. Fort Commeline se murasie het baie goed bewaar gebly aangesien dit (beskermd) binne militêre gebied geleë is. Opgrawings onder toesig van die bevelvoerder van 91 Ammunisie Depot, kmdt Vos, het die westelike vierkant van die Fort blootgelê. Daar is toe gevind dat drie van die mure gemessel terwyl 'n vierde gepak is. Die opgrawings het heelwat interessante opgelewer soos onder andere die skouerteken van die Royal Scots Fusiliers.
30. Oorblyfsels van die gang kan gedurende die wintermaande self op 'n afstand teen die helling van die heuwels waargeneem word.
31. C. Du-Val: *op cit*, Vol 2, p 11.
32. T.F. Carter: *A Narrative of the Boer War*, p 371.
33. *Ibid.*, p 372.
34. Dit wil voorkom of ten spyte van die feit dat die tronk en klooster deel gevorm het van een laer, tog apart na hulle verwys is. J. Nixon beskryf by dat die twee verbind was om net daarna na die 'convent laager' te verwys. Lady Bellairs bespreek weer die tronk en klooster asof hulle aparte vestings was maar merk tog op dat '(Convent Redoubt) may be said to have included Lorento House and the jail with the intervening space, used as a camp, enclosed to the east and west by defensive walls joining on to the two buildings'. J. Nixon: *op cit*, p 173, Lady Bellairs: *op cit*, p 115.
35. J. Nixon: *op cit*, p 172.
36. Gedurende hierdie tydperk het een van die vrouens geboorte in die klooster geskenk — 'n unieke gebeurtenis in die klooster-anale — *The Star*, 17 May 1978.
37. J. Nixon: *op cit*, p 175.
38. C. Du-Val: *op cit*, Vol 2, p 7.
39. V. Allen: *op cit*, p 153.
40. *Ibid.*, p 155.
41. C 2959 Further Correspondence respecting the Affairs of South Africa, July 1881, Verslag, kolonel W. Bellairs — Assistent adjutant-generaal in Pietermaritzburg, Pretoria, 22 Januarie 1881.
42. C. Du-Val: *op cit*, Vol 2, p 2.
43. J. Nixon: *op cit*, p 180.
44. C. Du-Val: *op cit*, Vol 2, p 11.
45. V. Allen: *op cit*, p 155.
46. J.H. Lehmann: *op cit*, p 197.
47. C 2950: Further Correspondence respecting the Affairs of South Africa, June 1881, Verslag, sir W. Owen Lanyon, KCMG, CB — Hertog van Kimberley, Pretoria, 18 Maart, 1881 p 114.
48. J.H. Lehman: *op cit*, p 196.
49. C. Du-Val: *op cit*, Vol 2, p 25.
50. Die artikel deur luitenant A.M. Adlam: Die pers as bron oor die geskiedenis van die Eerste Vryheidsoorlog, verskaf meer inligting oor die 'News of the Camp'.
51. *Ibid.*, p 31.
52. *Ibid.*
53. Lady Bellairs: *op cit*, p 174.
54. V. Allen: *op cit*, p 158.
55. A.M. Davey: *op cit*, p 276.